
HET LAND VAN HERLE

Tijdschrift en contactorgaan

voor vrienden en beoefenaars van de historie van oostelijk Zuid-Limburg

---

In memoriam P.A.H.M. Peeters

Op 14 november 1990 overleed, bijna gelijktijdig met zijn echtgenote, de heer P.A.H.M. Peeters te Hoensbroek in de leeftijd van 90 jaar. Hij was in de kringen van Het Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap en Het Land van Herle gedurende een groot aantal jaren een bekende persoonlijkheid. Algemeen bekend is dat hij, samen met J.M. van de Venne en J.Th.H. de Win, de auteur was van het omvangrijke en onvolprezen boek "De Geschiedenis van Hoensbroek". Als oud- gemeentesecretaris van de voormalige gemeente Hoensbroek nam hij onder meer de jongste geschiedenis voor zijn rekening. Zeer bekend zijn ook zijn belangstelling en activiteit voor de geschiedenis van de familie Van Hoensbroek, met name wat betreft de vroegere eigenaren en bewoners van kasteel Hoensbroek. Ik herinner me nog, dat hij één van de lezingen die hij hield voor de werkgroep Het Land van Herle, waarvan hij jarenlang een toegewijd lid was, aanving met de woorden: "U, mijnheer de voorzitter, noemde mij bij een andere gelegenheid eens als de onbezoldigde archivaris der familie Hoensbroek. Om u de waarheid te zeggen ... ik vond dat een leuke vondst". Dit tekende de

heer Peeters volkomen: hij zette zich helemaal in voor zijn werk en hij was er terecht trots op.

De lezers van dit tijdschrift, met name de "oudere" lezers, zullen hem vooral kennen uit zijn artikelen. In de jaren 1955-1962 en 1968-1978 komt zijn naam niet minder dan 36 maal voor in de lijst van auteurs. In de tussenliggende periode wijdde hij zich aan het hiervoor genoemde boek. Hij publiceerde niet alleen over de reeds genoemde onderwerpen, maar schreef ook artikelen over de hoeven Nieuw Lotbroek, Terlinden, Ter Hoeven, Wijngaardshof, Ter Veurdt, De Aldenhof en Naanhof. Ook uit Hoensbroek afkomstige bisschoppen en andere priesters, de beurzenstichter Adriaan Weustenraedt en de historicus Egidius Slanghen kregen zijn volle aandacht.

Ofschoon geen Hoensbroekenaar van geboorte - zijn wieg stond in Echt - betekende Hoensbroek alles voor hem. Hij benaderde elk onderwerp uiterst serieus en legde er zijn hart in. Het was dan ook een moeilijk besluit voor hem, dat hem veel pijn deed, toen hij meende afscheid te moeten nemen van de werkgroep Het Land van Herle. Ziekte van zijn vrouw, gebreken die de ouderdom met zich meebrengt en ook enige weerstand die hij ondervond tegen zijn niet altijd begrepen enthousiasme voor sommige zaken, brachten hem tot dit besluit. Hij liet zijn vertrek gepaard gaan met het offeren van een goed glas wijn.

De heer P.A.H.M. Peeters zal in onze herinnering voortleven als een dienstbaar, toegewijd, kundig, ijverig en beminnelijk man.

M.A. van der Wijst

Aquincum, Romeins Boedapest*

Boedapest kan op een zeer rijke geschiedenis terugzien. Daarin neemt de Romeinse periode zeker niet de laatste plaats in. Niet alleen duurde de aanwezigheid van de Romeinen in Aquincum ongeveer vier en een halve eeuw maar ook speelde de stad een zeer belangrijke rol in de verdediging van het Rijk en op bepaalde momenten zelfs een cruciale rol op politiek gebied. Septimius Severus - om slechts één voorbeeld te noemen - werd door de legioenen aan de Donau tot keizer uitgeroepen. Veel keizers vonden het - om allerlei redenen - de moeite waard kortere of langere tijd in Aquincum te verblijven. Tot 240 na Chr. zijn niet minder dan twaalf stadhouders (negen van Pannonia Inferior en drie van Pannonia Superior) uiteindelijk keizer geworden. Na dat jaar komen er nog eens zes bij. Dat alles wijst erop dat in deze stad aan de Donau over meer beslist werd dan alleen over de aangelegenheden van Pannonia.

In de loop van de derde eeuw na Chr. moeten er in Aquincum ongeveer 60.000 mensen geleefd hebben. Daarmee behoorde het tot de grote provinciale steden. De bevolking woonde in drie districten die samen Aquincum vormden en waar telkens een andere rechtspositie gold. Deze drie districten waren: het legioenskamp, de militaire voorstad of zogenaamde canabae legionis en de burgerstad die in 124 na Chr. van Hadrianus in eigen persoon de status van municipium kreeg en in 192 na Chr. zelfs nog hoger op de ladder steeg door de rang van colonia te krijgen.

De Eravisci

De opzet die er bij Rome achter zat om het gebied dat later de naam Pannonia zou krijgen te veroveren, was het zover mogelijk naar het noorden opschuiven van de grenzen om daarmee Italië zelf te vrijwaren van invallen. Keizer Augustus zelf is er reeds mee begonnen. In een aantal campagnes, die liggen tussen 12-9 voor Chr. en 6-9 na Chr., werd het hele gebied bij het Rijk ingelijfd. In de streek bij de Donauknie troffen de Romeinen een Keltische volksstam aan, de Eravisci, waarvan het stamcentrum is opgegraven op de huidige Gellért-berg. Zij moeten behoord hebben tot de Kelten die in de vierde eeuw voor Chr. vanuit Gallië naar Italië getrokken zijn, waar zij reeds in de derde eeuw voor Chr. in felle gevechten met Rome verwickeld waren. Pas in 193 voor Chr. slaagde Rome er in hen definitief te verslaan en uit Italië te verdrijven. Volgens de overlevering trokken de vluchtelingen over de Alpen naar Moravië. Tussen 80 en 60 voor Chr. waren zij gedwongen opnieuw te verhuizen. Een gedeelte van hen verscheen in de omgeving van de Donauknie. Archeologisch is hun aanwezigheid in het gebied van het huidige Boedapest in de laatste decennia van de eerste eeuw voor Chr. aan te tonen. Het heeft er alle schijn van dat de bezetting van hun gebied

Beeld van de godin Fortuna Nemesis met fakkel en aardbol; naast de godin een griffioen met rad. Uit het stadhouderslijk paleis van Aquincum, derde eeuw na Chr.

door de Romeinen gemakkelijk en zonder incidenten is verlopen. Daarvoor kunnen de volgende argumenten genoemd worden: nog tijdens de regeringsperiode van Augustus werd er door de Eravisci zilvergeld geslagen naar het voorbeeld van de Romeinse denarius, iets wat zonder toestemming van de Romeinen toch ondenkbaar is. Ook verschijnen in deze tijd reeds de eerste geïmporteerde producten in het gebied. Vermoedelijk hebben de Romeinen met hen een verdrag gesloten, waarbij een zekere mate van autonomie gewaarborgd werd. Dat dit geen ongebruikelijke tactiek was, weten wij uit onze eigen streken, waar de Romeinen met de Bataven een soortgelijk verdrag gesloten hebben. Deze hoefden geen belasting te betalen en waren alleen verplicht soldaten voor het Romeinse leger te leveren. Hoe de bepalingen in het verdrag met de Eravisci geluid hebben, is onbekend. Overigens is bij de laatste opgravingen op de Gellért-berg geconstateerd dat de burcht op zeker moment met geweld is ingenomen. Een dikke brandlaag en sporen van vernielingen zijn daarvan het bewijs. Dat lijkt dus in tegenstelling met de theorie van het sluiten van een verdrag. Verdwenen zijn de Eravisci tijdens de Romeinse aanwezigheid in Aquincum echter beslist niet. Feit is nl. dat er weliswaar nederzettingen verlaten werden maar dat andere continu bewoond zijn geweest en dat er zelfs nieuwe gesticht werden.

Verdeling in Pannonia Inferior en Superior

Deromeinse provincies Dalmatia, Pannonia, Dacia en Moesia in het midden van de tweede eeuw.

De naam Pannonia is pas in 79 na Chr. onder keizer Vespasianus officieel geworden. Voordien maakte het gebied samen met Dalmatië onderdeel uit van de provincie Illyricum. Met de komst van keizer Trajanus (98-117) begon een zeer belangrijke episode in de geschiedenis van Pannonia en van Aquincum in het bijzonder. Niet alleen werden in zijn tijd (en in die van zijn opvolger) de oorspronkelijke houten kampen in steen opgetrokken en werd het hele verdedigingssysteem aan de grens georganiseerd, ook maakte hij Pannonia tot twee zelfstandige provincies, nl. Superior en Inferior met als respectievelijke hoofdsteden Carnuntum en Aquincum. Kort tevoren waren ook de provincies Moesië en Germanië verdeeld. Het kon voor de macht van de keizer wel eens al te gevaarlijk worden als te veel legioenen onder het bevel van één persoon kwamen. Die zou wel eens ambities kunnen krijgen de keizer van de troon te stoten en deze ambities ook in daden kunnen omzetten! Daarnaast speelde bij Pannonia zeker ook de lokale situatie een rol: langs de noordelijke grens woonden Germanen en langs de oostelijke nomadische ruitervolkeren. Rome hanteerde ten opzichte van hen een volslagen verschillende tactiek en politiek. En tenslotte zou men kunnen zeggen dat de tijd rijp was voor het stichten van twee Pannonische provincies: Trajanus behaalde in 102 een overweldigende overwinning op de Daciërs en kon nu beginnen met het inrichten van de provincie Dacië.

Gewoonlijk wordt deze gebeurtenis in de wetenschappelijke literatuur aan het jaar 106 opgehangen, omdat toen het bureau van de stadhouder daadwerkelijk naar Aquincum kwam. Hadrianus, neef en opvolger Trajanus, werd de eerste stadhouder van Inferior.

Een standenbewuste maatschappij zoals de Romeinse, kwam er natuurlijk niet onder uit ook de stadhouders in rangen onder te verdelen. De stadhouder die twee legioenen onder zijn bevel had, had een hogere rang dan de stadhouder die het met één moest stellen. In Superior waren drie legioenen gelegerd, terwijl in Inferior er slechts één nodig geacht werd. Derhalve moest in Superior de stadhouder steeds een oud-consul zijn en had de functie dus "consulaire" waardigheid. In Inferior kon volstaan worden met iemand die aangewezen was voor het ambt van consul maar dit nog niet bekleed had. Vanuit Inferior kon men wel - met enige tussenstadia - promotie maken naar Superior.

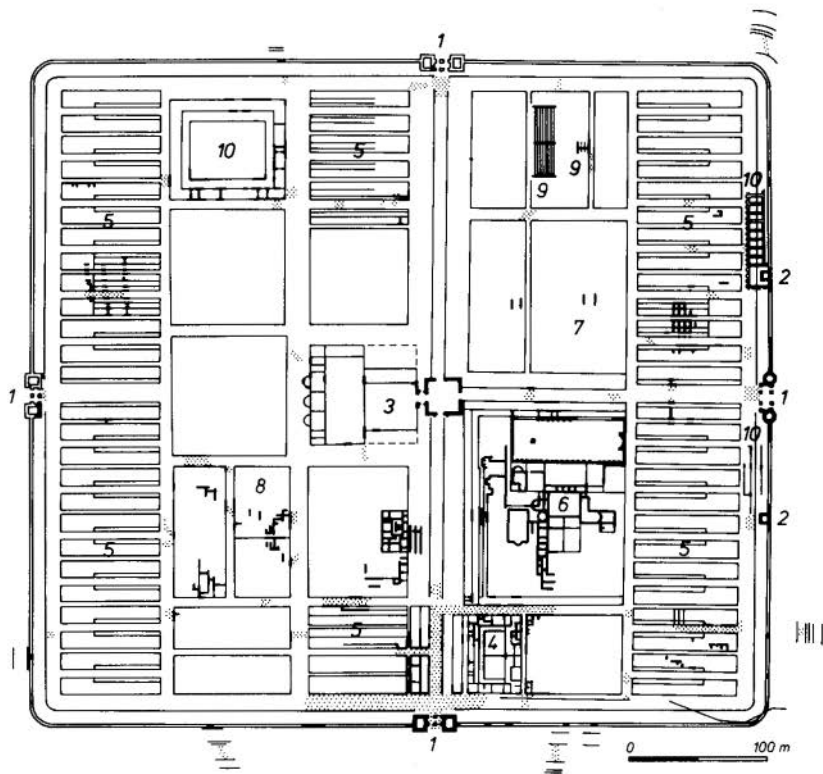
In 214 kwam Caracalla naar Aquincum, waar hij een reorganisatie in het bestuur doorvoerde: er vond een grenscorrectie plaats tussen Inferior en Superior, waardoor het garnizoen van Brigetio vanaf dat moment tot Inferior behoorde. De stadhouder van Inferior had derhalve ook twee legioenen onder zijn commando en diende vanaf dit moment een oud-consul te zijn.

Keizer Diocletianus (284-305) moet tenslotte nog genoemd worden als de laatste die een bestuurlijke reorganisatie in Pannonia heeft doorgevoerd. In 294 werd Pannonia in vier delen opgedeeld. Aquincum ging nu deel uitmaken van Valeria. Inmiddels waren de politieke en militaire krachtsverhoudingen dusdanig gewijzigd, dat het niet meer raadzaam geacht werd dat het bureau van de stadhouder zo dicht aan de grens lag. Aquincum raakte zijn positie van hoofdstad kwijt ten gunste van Gorsium. Wel bleef het legioen in Aquincum liggen.

Het legioenskamp

In overeenstemming met de gebruikelijke tactiek werd het consolideren van de Donaugrens in fasen voltooid. Als eerste stap drongen in de zomer kleine militaire eenheden het vijandelijke gebied binnen. Vervolgens werden kleine houten kampen en wachttorens gebouwd. Pas wanneer de rust in het gebied verzekerd was, ging men ertoe over grote (stenen) kampen te bouwen, die ingericht werden voor langdurig verblijf.

In Aquincum is het niet anders gegaan. In de eerste eeuw na Chr. werden drie kleine kampen gebouwd, die elk voor 500 ruiters bestemd waren. Het oudste - dat te Albertfalva - moet in de tijd van keizer Claudius (41-54) gedateerd worden. Voor welke troepeneenheid het bestemd was, is nog onzeker. Van een ander kamp is de naam van het garnizoen wel bekend dankzij een inscriptie die in het jaar 73 te dateren is. Het betrof hier de Ala I Tungrorum Frontoniana.

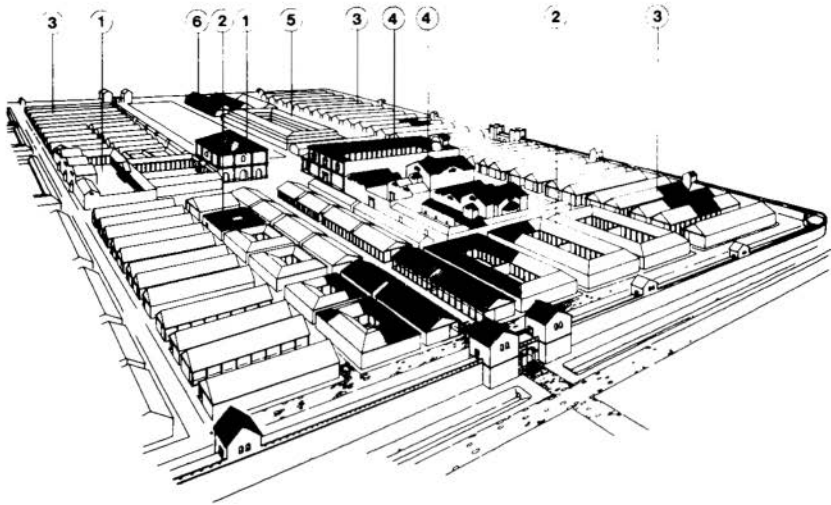

Plattegrond van de legerplaats van de legio II te Aquincum naar de toestand in de tweede en derde eeuw.

1) poorten; 2) uitspringende tussentorens; 3) stafgebouw; 4) huis van de tribunus militum laticlavius; 5) soldatenbarakken; 6) badgebouw; 7) hospitaal; 8) werkplaats met oliepers; 9) graanopslagplaats; 10) magazijnen.

In de regeringsperioden van de keizers Domitianus (89-96) en Trajanus (98-117) werd de uitbreiding van de limes (grens) in Pannonia voltooid. Naast de kleinere eenheden verschenen er aan de Donau drie complete legioenen (elk ongeveer 6000 man sterk), die in Vindobona (Wenen), Brigetio (Komárom) en Aquincum (Boedapest) gelegerd werden ter versterking van het legioen dat reeds sinds Tiberius (14-37) in Carnuntum (Deutsch-Altenburg) lag. Alles bij elkaar moet er een leger gelegen hebben van bijna 42.000 man. De bedoeling van een zo grote troepenmacht was de verovering van Dacië om daarmee de veiligheid van het Rijk nog te vergroten.

In Aquincum verscheen in 89 na Chr. de legio II met de bijnaam Adiutrix (Helpend), die met een korte onderbreking in de tweede eeuw tot het einde toe in deze stad gebleven is. Het is derhalve te beschouwen als het "huislegioen" van Aquincum. Aanvankelijk

Gereconstrueerd zijaanzicht van het oostelijk deel van de legerplaats van de legio II te Aquincum naar de situatie in de tweede en derde eeuw.

1) stafgebouw; 2) officierswoningen; 3) soldatenbarakken; 4) badgebouw; 5) hospitaal; 6) graanopslagplaats.

was ook dit legioen nog gevestigd in een houten kamp. Ook de legio X Gemina die in 105 van Nijmegen naar Aquincum verplaatst werd en daar bleef tot 118 zal vermoedelijk in dit kamp gelegen hebben, al is dat niet met zekerheid te zeggen.

In het begin van de tweede eeuw werden de houten kampen vervangen door kampen die van duurzamer materiaal waren gebouwd. Vermoedelijk werd dit kamp gebouwd op de plaats van het oude houten kamp uit de tijd van Domitianus. Afgezien van wederopbouw en grote veranderingen hebben er regelmatig ook kleinere wijzigingen plaatsgevonden. Deze zijn niet altijd en uitsluitend toe te schrijven aan vijandelijkheden, al hebben de hevige oorlogen met de Marcomannen, Sarmaten, Quaden en Jazygen die aan de overkant van de Donau woonden, voor veel vernielingen in Pannonia gezorgd. Ook het kamp van Aquincum werd toen ernstig beschadigd, al hebben de opgravingen geen totale vernieling aangetoond. Feit is wel dat elk gebouw uit de tweede eeuw waarvan men de plattegrond goed kent, dateert uit de periode na de oorlogen van 160-180 na Chr.

Dat - en de veranderde tactieken in de oorlogsvoering - hebben de legerleiding er vermoedelijk toe gebracht een nieuw kamp te bouwen, dat tot de laat-Romeinse tijd in gebruik gebleven is. Het kreeg een oppervlakte van 476 bij 520 meter en werd uiteraard door grachten en stevige muren (1.40m dik) omgeven. Omstreeks 260 na Chr. (inval van de Quaden en de Roxolanen) werd het dusdanig

beschadigd dat het bij de renovatie met twee nieuwe grachten werd versterkt. Desondanks bleef de indeling van het kamp tot het begin van de vierde eeuw grotendeels ongewijzigd.

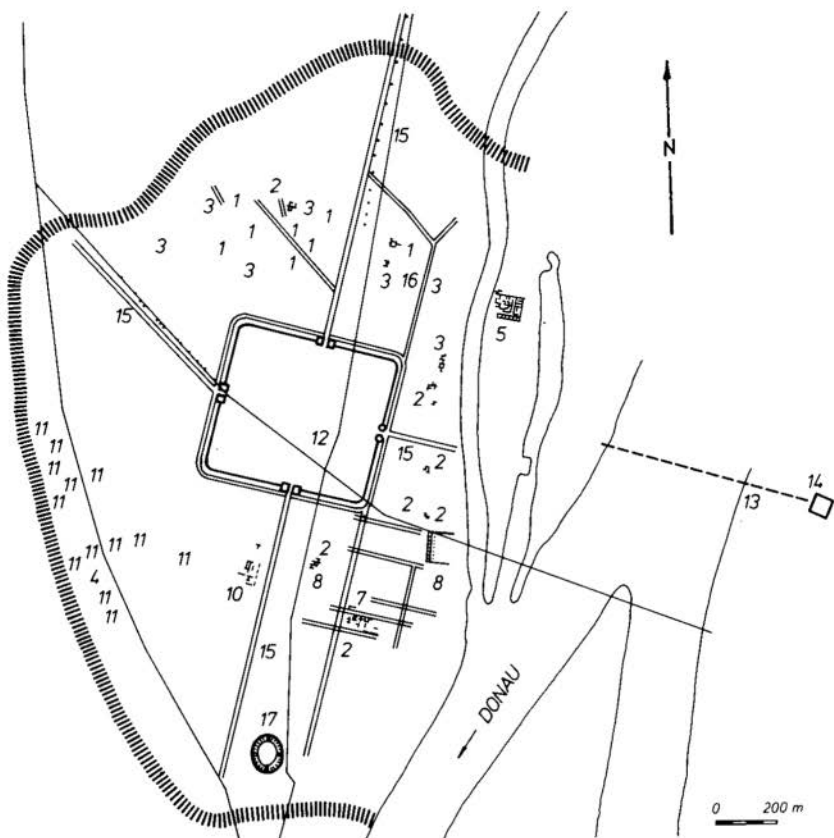
Toen vond men het nodig een nieuw - en groter - kamp te bouwen. Het kreeg een oppervlakte van 720 bij 300 meter en het werd tegen het vorige aangebouwd. De muur was nu 3 m dik geworden en behalve de torens van de vier poortgebouwen verschenen er ook uitspringende tussentorens. De muurgedeelten tussen deze torens liepen niet recht maar bogen naar binnen toe, zodat de torens een stompe hoek met de muur vormden. In de loop van de vierde eeuw werd het gebied van deze laat-Romeins vesting kleiner. In het noordelijk gedeelte heeft men als bewijs voor deze stelling graven gevonden. In het zuidelijk deel zijn echter nog sporen van bewoning uit de vijfde eeuw aangetroffen.

Tot slot dient nog melding gemaakt te worden van een tweetal bruggehoofden die reeds in de loop van de tweede eeuw (rond 180 na Chr. tijdens Commodus) op de andere Donauoever gebouwd werden, nl Contra-Aquincum en Trans-Aquincum. De bedoeling van deze bruggehoofden mag duidelijk zijn: een nog betere bescherming van de stad, haar inwoners en haar achterland.

Militaire voorstad (canabae legionis)

Met een legioen kwamen ook veel niet-militairen mee, die uiteraard niet in het kamp mochten leven. Te denken valt in dit verband aan handelaren, ambachtslui en marketensters. Ook de gezinnen van de soldaten woonden er, al konden zij officieel niet als gehuwden leven. Meestal waren deze nederzettingen niet al te groot van omvang en kan men van “kampdorp” spreken, zoals bijvoorbeeld in Nijmegen het geval is. In Aquincum heeft deze nederzetting echter een dergelijke omvang aangenomen en een dergelijke allure gehad dat het moeilijk valt hier de terminologie dorp te hanteren. Vandaar dat er gekozen is voor de term “militaire voorstad”, om daarmee duidelijk de verbondenheid met het leger aan te geven en anderzijds het verschil met de burgerstad tot uitdrukking te brengen. Per definitie is de locatie van een canabae dus altijd afhankelijk van de ligging van een legioenskamp. Aangezien de verschillende kampen die Aquincum in de loop der tijden gekend heeft, niet veel verplaatst zijn, is ook de canabae legionis niet van plek veranderd. De tekening van de situatie rond het grote kamp uit de tweede en derde eeuw laat duidelijk zien hoe men de bescherming van dit kamp gezocht heeft.

Volgens de huidige stand van het onderzoek heeft de militaire voorstad een bebouwd gebied gekend van 140 ha. Onderdeel van deze stad - en zeker niet het onbeduidenste - was het stadhouderspaleis dat op een eilandje in de Donau lag en dat via een brug (maar ook met een veerpont) met het kamp verbonden was. Door de aanwezigheid van de stadhouder in dit gedeelte van Aquincum, wilde de bovenlaag van de bevolking ook hier wonen om zo dicht

Plattegrond van de militaire voorstad te Aquincum naar de toestand in de derde eeuw.

1) woningen; 2) publieke baden; 3) tempels en heiligdommen; 4) glasfabriek; 5) paleis van de stadhouder; 7) gebouw met bad en heiligdom; 8) herbergen; 10) markt; 11) pottebakkersovens en tegelfabrieken; 12) legerplaats van het legioen; 13) brug; 14) fort Trans-Aquincum; 15) uitvalswegen; 16) tempel; 17) amfitheater.

mogelijk bij de stadhouder te zijn. De militaire voorstad overtrof dan ook de burgerstad in pracht en praal.

Ook hier kan men echter weer gradaties aanbrenge: het noordelijk deel, dat grensde aan het stadhouderlijk paleis, had een veel luxueuzer karakter dan het zuidelijk deel. Dit noordelijk deel werd in de vierde eeuw na Chr. ook als eerste verlaten, zonder dat er sprake is van sporen van vernielingen. Rond de overgang van de vierde naar de vijfde eeuw voltrok zich een grote verandering in het karakter van de militaire voorstad: zoals we reeds gezien hebben, is vanaf dat moment een continue bewoning alleen nog maar in een gedeelte van de laat-Romeinse vesting archeologisch aan te tonen.

Glazen kruik met geslepen decor, uit een graf van de vierde eeuw te Aquincum.

Burgerstad

Op ongeveer twee kilometer noordelijk van het legioenskamp ontstond in de eerste eeuw een dorp van handwerkslieden, dat in de loop der tijden uitgroeide en via municipium uiteindelijk de status van colonia bereikte en vanaf 106 de hoofdstad was van Pannonia Inferior.

De stad kende het normale Romeinse patroon, ommuring en grachten en twee hoofdstraten die de stad van noord naar zuid en van oost naar west doorkruisten. De bebouwde oppervlakte bedroeg in de tweede eeuw 380 bij 420 meter. In de stad waren alle voorzieningen aanwezig: baden, tempels, een amfitheater, verenigingsgebouwen, winkels, bedrijven etc.

Belangrijk uit het oogpunt van de rechtspositie was dat alleen inwoners van de burgerstad in staat waren het Romeinse burgerrecht te verkrijgen (afgezien van de soldaten die hun militaire dienst erop hadden zitten). Dit gegeven heeft uiteraard een grote aantrekkingskracht op de peregrini (vreemdelingen) uitgeoefend en is een

Zuidoosthoek van het dubbelbad in de burgerstad van Aquincum.

sterke stimulans geweest zich hier te vestigen. De stad had een zekere mate van autonomie en vormde ook het bestuurscentrum van de onmiddellijke omgeving (in een straal van ongeveer 60 kilometer). Het bestuur werd gevormd door een stadsraad (ordo) die bestond uit 100 personen (decuriones). Het lidmaatschap van de stadsraad was een ereambt dat niet ontbloomt was van persoonlijke financiële risico's: de decuriones waren nl. hoofdelijk aansprakelijk voor de tekorten bij gemeenschappelijke uitgaven voor algemeen belang!

Het ruïneveld van Aquincum met het daarop liggende museum biedt de bezoeker een beeld hoe de stad er in de Romeinse tijd uitgezien moet hebben.

Het proces van de ondergang

Op het einde van de vierde eeuw was de innerlijke kracht van het Imperium duidelijk uitgeput. Daarnaast drongen de volkeren uit het oosten steeds meer naar het westen op. Meerdere veldslagen waren daarvan het gevolg, die voor de Romeinen steeds verkeerd uitpaktten. Gevolg daarvan was dat Rome gedwongen werd steeds meer vreemde volkeren op haar grondgebied toe te laten, met wie men weliswaar verdragen sloot maar die niettemin een vreemd element in de toenmalige samenleving vormden. Ook het karakter van de troepen aan de limes veranderde, omdat het steeds moeilijker werd de soldaten de noodzakelijke discipline bij te brengen en hen te voorzien van alles wat zij nodig hadden. Het proces van de ondergang begon reeds onder keizer Theodosius (379-395). De moeilijkheden bij het verdedigen van de grens, het contact van de provincie met het achterland en het gedwongen samenleven van zoveel verschillende bevolkingsgroepen zorgden voor zoveel problemen dat Rome zich in 433 na Chr. gedwongen zag Pannonia op te geven en het over te dragen aan de Hunnen.

J.T.J. Jamar

* In het Thermenmuseum is van 13 april tot 1 juli een expositie te zien over Romeins Boedapest. Op deze expositie zijn meer dan 700 voorwerpen uit deze stad aan de Donau te zien die een beeld geven van het leven in een middelgrote Romeinse stad in de provincie. Het museum is geopend van dinsdag tot en met vrijdag van 10-17 uur en op zaterdag en zondag van 14-17 uur. In verband met het bijzondere karakter van deze expositie geldt een toeslag op de entreprijs van f 2,50 per persoon. Er is een Nederlandstalige catalogus met veel afbeeldingen in zwart-wit en kleur. Verkoopprijs f 25,—.

"Smis-hamer": een bokkerijdersromannetje (1877) van Lodewijk Janssens, zich afspelend te Heerlen.

In augustus 1990 kwam er op een boekenbeurs een aardig boekje boven water. Na enig onderzoek bleek het te gaan om een tot nu toe onbekende eerste druk van een "Heerlens" bokkerijdersavontuur, geschreven door de Antwerpse journalist, boekhandelaar, uitgever en schrijver Lodewijk Janssens (1842- 1896)¹. Het toeval wilde dat er in het najaar van 1990 te Hasselt door het Literair Museum aldaar een tentoonstelling werd gehouden met als titel "De Bokkerijders in de literatuur". Navraag bij de samenstellers van deze kleine, maar informatieve tentoonstelling leverde op dat men pas tijdens de tentoonstelling was geattendeerd op het bestaan van dit romannetje; men had de beschikking over een vierde druk uit 1906. De genoemde tentoonstelling doet ook Nederlands-Limburg aan: na Sittard was ze in maart 1991 in de Stadsbibliotheek te Maastricht en in april is ze in kasteel Hoensbroek. Een geschikt tijdstip dus om aan de (vroeg) Nederlands-Limburgse bokkerijdersromans, hun schrijvers en de Heerlense elementen erin, meer in het bijzonder aan "Smis-hamer", aandacht te schenken.

De eerste bokkerijdersromans

De georganiseerde benden die tijdens de 18de eeuw de streken van de huidige Belgische en Nederlandse provincies Limburg onveilig maakten, leefden onder de benaming "Bokkerijders" nog lang voort in de volksverbeelding en de vertellingen. De overvallen, het geweld, de geruchtmakende processen en de vele terechtstellingen: dit waren in een tijd zonder televisie, radio en krant dankbare onderwerpen om in verhalen te verwerken en elkaar door te vertellen. In de eerste helft van de 19de eeuw moeten vele van deze verhalen nog in de herinnering van de mensen in de dorpen en de besloten plattelandsgemeenschappen hebben voortgeleefd. In de tweede helft van de 19de eeuw werden de bokkerijders een steeds belangrijkere inspiratiebron voor vele romanciers, dichters en auteurs van toneelstukken en jeugdboeken. Nu, aan het einde van de 20ste eeuw, is de belangstelling voor de bokkerijders nog nauwelijks verminderd².

De eerste echte bokkerijdersroman is "De Bokkenryders in het land van Valkenberg" uit 1845, geschreven door de in Obbicht/Sittard geboren Pieter Ecrevisse (1804-1879). Dit verhaal speelt zich af deels aan de Maas tussen Geulle en Elsloo, deels te Heerlerheide en in Belgisch-Limburg. Opvallend zijn de verheerlijking van het Limburgse land en de Maasvallei, de sterk katholiek-stichtende toon en dat de hoofdpersonen vertoeven in mergelgrotwoningen,

et was een heerlijke najaarsdag van het jaar 1772 geweest.

Het avondduister viel. Ten zuiden van het dorp Heerlen, in het hertogdom Limburg, lag een klein gehucht, Caldenborn genaamd, en waar zich hier en daar, dan eens voorname pachterswoningen, dan weêr nederige stulpen, onder hetfladderende loover van eik en beuk, linde en esch vertoonden.

Tusschen haag en beemd, veld en boerenstede, hier eens overschaduw door de geurige braamstruiken die op den hoogen, mossigen oever tierden, daar weêr gerimpeld door de fijne twijgjes van den treurwilg, die zijne vederachtige takjes tot in de kleine golven hangen liet, hutselde de Geleen — eene kleine rivier — in honderdvoudige bochten doorheen het gehucht, en scheen, liefdevol, zowel elke schamele hut als iedere voorname hofstede, in hare

Uit: Smis-hamer, eene vertelling uit Limburg, door Lodewijk Janssens, Antwerpen 1877.

ondergrondse holen en mijngangen, elementen die waarschijnlijk als typerend voor Limburg werden beschouwd. Het boek was zeer populair en kende vele herdrukken en bewerkingen³.

Pieter Ecrevisse overigens koos in 1839, bij de definitieve scheiding tussen België en Nederland en de deling van de provincie Limburg in een Nederlands en een Belgisch gedeelte, voor België. Samen met meer dan 1.500 anderen verliet hij Nederlands-Limburg en vestigde zich in Eeklo. In het Vlaamse, d.w.z. Nederlandstalige deel van België, waartoe ook Belgisch-Limburg behoorde, werd hij een actief lid van de Vlaamse Beweging. Deze beweging, beïnvloed door de Romantiek en de Verlichting, verzette zich tegen de politieke en culturele overheersing van België door de Franstalige Walen. De literatoren in deze groep trachtten de lezers liefde voor de eigen taal, streek (hier: Limburg) en cultuur bij te brengen. Ecrevisse was één van de eersten die de gewenste volksemancipatie verpakte in een onderhoudend bokkerijdersverhaal. Hij zou bepaald niet de laatste zijn⁴.

Lodewijk Janssens werd geboren in Antwerpen, maar verhuisde al vroeg naar het Limburgse Tessenderlo. Mogelijk kwam hij daar in aanraking met de onder de plaatselijke bevolking levende legenden over de bokkerijders. Ook nam hij veel materiaal over van oudere geestverwanten als Ecrevisse en verzamelaars van oude sagen en legenden als H. Welters, rector te Grubbenvorst⁵. Evenals

Ecrevisse werd Janssens vanwege zijn vlotte en spannende, historische avonturenverhalen wel de "Limburgse Conscience" genoemd, naar de bekende Vlaamse schrijver Hendrik Conscience (1812-1883), auteur van historische romans als "De leeuw van Vlaanderen" (1838) en "Jacob van Artevelde" (1849).

De eerste bokkerijdersroman van Janssens was "Het Valkennest: Eene Maaslandse geschiedenis uit de dagen der Bokkenrijders" (1876). Het fictieve verhaal speelt zich af in en rond de burcht "Valkennest", gelegen op een helling bij Maastricht. Duidelijk is dat hiermee wordt bedoeld op kasteel Valkenburg; de situering van het verhaal in de Maasvallei heeft Janssens waarschijnlijk overgenomen van Ecrevisse. In de inleiding zegt Janssens zelf dat hij zijn informatie kreeg van de mensen uit de streek: "...ik luisterde de avondpraatjes na van de stroovlechers dier streek, tot ik mijn verhaal volledig had, en stelde het daarna te boek."⁶ Een nogal onwaarschijnlijke verklaring, omdat het verhaal daarvoor te ingewikkeld is. Aannemelijker lijkt het dat Janssens op de van hem bekende, eclecticische wijze te werk is gegaan: uit een aantal mondelinge en schriftelijke bronnen nam hij wat hij kon gebruiken en reeg deze elementen aaneen tot een nieuw avontuur. Zo komen er weer vele mergelgrotten en geheimzinnige mijnen voor, en wordt er ook een eed afgelegd aan een reusachtige bok, Uriël. Een andere roman van Janssens uit 1876, "Reginald van Valkenburg", een ridderroman zich afspelend aan het eind van de 13de eeuw op en rond kasteel Valkenburg, is zelfs grotendeels gebaseerd op een door Welters opgenomen, gelijknamige sage⁷. We zullen zien dat hetzelfde voor "Smis-hamer" geldt.

Een andere, "vroeg" auteur die hier vermelding verdient is de Maastrichtse jurist L.H.J. Lamberts Hurrelbrinck (1856-1941). Zijn bokkerijdersromans "Bokken-Tinus" (1890), "De Bokkenrijders" (1895), "Jozef Kerkhoffs, hoofdman der Bokkenrijders" (ca.1900) en "De vrouw van den Bokkenrijder" (1900), waarin een overval vanuit Ubach op de Caumermolen te Heerlen centraal staat, waren zeer populair en werden ook wel "Hurrelbrinckjes" genoemd. Lamberts Hurrelbrinck was ook een vernieuwer van het genre: hij verrichtte onderzoek naar de benden, bijvoorbeeld in oude archieven, en hield zich waar mogelijk aan de historische gebeurtenissen en persoonsnamen. Ook maakte hij gebruik van het dialect⁸.

"Smis-hamer"

Alvorens wat dieper in te gaan op de bronnen en achtergronden van dit romannetje, volgt hier de korte inhoud van het verhaal. Het begint in het najaar van 1772 "in het gehucht Caldenborn" (sic!), ten zuiden van Heerlen. Karel, de zoon van de smid van Heerlen, en Maria, de dochter van de molenaar van de Caumermolen, zijn gelieven en willen trouwen. Er is echter een probleem: de molenaar vraagt een bruidsschat van duizend kronen voor zijn dochter. De

Emvasstraat met Hotel de Kroon omstreeks 1890.
Hotel de Kroon; voormalige herberg en bierbrouwerij. De foto is omstreeks 1890 gemaakt. (collectie archiefdienst Thermenmuseum)

vader van Karel, de smid van Heerlen, bijgenaamd "Smis-hamer", heeft echter na de dood van zijn vrouw zijn spaargeld verbrast in de herberg "De Kroon" in Heerlen, alwaar hij niet alleen bier, maar zelfs "jenever" dronk. Hij kan dit bedrag onmogelijk opbrengen. Hij wenst echter vurig het geluk voor zijn zoon en is ten einde raad. In de nacht klinkt dan een geheimzinnige stem, die de smid veel geld belooft, indien hij de stem blindelings gehoorzaamt. Later zal blijken dat het Willem is, de pachter van de Wijngaardhoeve. Ook deze Willem was verliefd op Maria en had naar haar hand gedongen. Hij werd afgewezen en had wraak gezworen.

De smid moest het geld hebben en stemde toe, ondanks sombere voorvoelens: "Zou hij - de smid van Heerlen - dan als een andere doktor Faust, een bezoek van den Satan hebben ontvangen en met dezen, als een Mephistofeles, onderhandeld hebben? Geheim! (...) Schoon had nog de stem des gewetens zich in zijne ziele te doen hooren en hem voor te spiegelen dat enkel de misdaad met zulk overvloedig goud betaalt; wel zegde hem die stem, dat er misschien gruwelen zouden gevergd worden, in ruiling van dat goud, of dat het den prijs zijner ongelukkige ziele zou kunnen zijn; overdreven liefde tot zijn zoon verdoofde bij den smid de stem van plicht en geweten." Hij zegt Karel toe dat hij voor de bruidsschat zal zorgen; de jongen is zielsgelukkig en gaat Maria de goede boodschap brengen.

Nog dezelfde avond komt, op het afgesproken tijdstip, de ge-

heimzinnige stem (Willem) bij de smid, wijst hem op de gemaakte afspraak en vraagt hem mee te gaan. In het bos gekomen, gaat hij door een spelonk "eene der menigvuldige mergelgroeven dier streek" binnen. Daar bevinden zich "een vijftigtal personen, eveneens vermomd of het gelaat verborgen achter ruige, valsche baarden en verder door de zonderlinge kleêdracht onkenbaar gemaakt (...). Die lieden vermaakten zich met dobbelen, tuischen en lotspelen; zij stonden of zaten op mergelklompen, rond grotere rotsblokken die hen tot speeltafel dienden; men dronk er wijn en likeuren, terwijl er hier en daar, door de eene of andere losse tong, een drinklied geneuried werd. (...) In een verren hoek der grot brandde een vuur van bloedroode kleur, en achter dat vuur vertoonde zich, als stond het te midden van den gloed, onbeweeglijk en fantastiek, het beeld van een zwarten bok met gouden hoornen." De smid legt de eed af en zet met zijn eigen bloed zijn naam in het "boek der uitverkorenen van den goeden geest".

De Causermolen waar, volgens het verhaal over Smishamer, de noodlottige overval heeft plaatsgevonden. (collectie archiefdienst Thermenmuseum)

"Smis-hamer" wordt meteen meegenomen voor zijn eerste opdracht, een overval op ...de Causermolen. De smid beseft nu dat hij lid is geworden van een roversbende en komt in gewetensnood. Hij vermant zich echter, want "Had men te Heerlen niet meer dan eens, personen dood langs de baan vinden liggen, welke, bij middel van eenen moordpriem, die hen tevens het hart doorboordde, een bloedig schrift was op de borst gespeet, met de woorden: Zóó straffen de Bokkenrijders de mijneedigen." In het donker wordt de overval op de molen, waar de molenaar, Karel en Maria nog aanwe-

Het molenrad van de Caummolen. "Het molenrad alleen ruischte immer voort", aldus Lodewijk Janssens in zijn vertelling. (collectie archiefdienst Thermenmuseum)

zig zijn, een chaotische vechtpartij. De smid slaat met zijn smidshamer een onbekende de schedel in, maar "De ongelukkige smid brieschte als een ontzinde, rondom hem stonden de Bokkenrijders,

en daar, vóór hem, lag, met verbrijzelden schedel, reutelend en stervend...zijn Karel, zijn zoon!" Er breekt brand uit. De smid wordt krankzinnig en vlucht. Willem van de Wijngaardshoeve probeert nog een laatste maal om Maria voor zich te winnen, maar Maria werpt zich op het lijk van haar geliefde Karel en kiest een vrijwillige dood. De molen stort in. De krankzinnige smid spookt nog lange tijd rond in de velden rond Caldenborn of "in de grotten der mergelrotsen". Soms, "wanneer de stormwind loeide of de sneeuwjacht fluitend door tak en twijg gierde, hoorde men in het windgebriesch eene stem, die op de rotsen riep: Wraak! Wraak!...Een morgen had men Willem van de Wijngaardshoeve met verpletterden schedel naast de rotsen gevonden - sedert dien tijd had men van den nachtelijken wandelaar niets meer vernomen."

De bronnen van Janssens' "Smis-Hamer".

Zoals in het begin reeds is gezegd is dit verhaal in belangrijke mate gebaseerd op het door H. Welters medegegeelde volksverhaal "IJzeren-Hamer. Verhaal uit Heerlen (1772- 1773)"⁹. In dit verhaal speelt "IJzeren-Hamer", de smid van Heerlen en "luitenant" van de bokkerijders, de hoofdrol in de overval op de Caumermolen in de nacht van 7 op 8 december 1772 en de tragische nasleep ervan. Deze overval is gebaseerd op een historische diefstal en werd ook door latere auteurs in hun verhalen verwerkt¹⁰. Ook deze IJzeren-Hamer was vroeg weduwnaar geworden en zocht zijn troost "niet in de moederarmen van den godsdienst" maar "...in de dierlijke uitspattingen van het kroegleven", te weten de herberg "de Kroon". Hij doodde zijn slachtoffers met zijn smishamer. Ook de pachter van de Wijngaardshoeve komt erin voor, maar nu als mogelijk slachtoffer van een volgende overval. De overige delen van de sage van Welters, die sterk religieus getint zijn en in het teken staan van IJzeren-Hamer's bekering, worden door Lodewijk Janssens niet gebruikt.

Lodewijk Janssens gebruikte dus een methode die veel auteurs in het "bokkerijders-genre" hanteerden: hij leende van zijn voorgangers de elementen die hij kon gebruiken en smeedde ze aaneen tot een "nieuw" verhaal. Aardig is dat hij ook de vergissingen van zijn voorgangers overnam: zo situeert hij, in navolging van H. Welters, de Caumermolen aan de Geleenbeek, "eene kleine rivier". Uiteraard moet dit die andere Heerlense rivier zijn, de Caumerbeek.

M. van Dijk

NOTEN:

1. Lodewijk Janssens, Smis-hamer. Eene vertelling uit Limburg. Antwerpen 1877.
2. Voor geïnteresseerden zij verwezen naar de gelijknamige brochure bij de tentoonstelling "De Bokkerijders in de literatuur" (Literair Museum, Hasselt 1990), waarin vele auteurs en hun werken in het kort worden besproken.
3. Vgl. de brochure, 13-18. De vierde druk van "De Bokkenryders" (1889) werd overigens door Lodewijk Janssens verzorgd en te Antwerpen uitgegeven.
4. Voor het leven en werk van Ecrevisse vgl. H.J. Op den Kamp, Pieter Ecrevisse, De Limburgse Conscience (1804-1879), in: Maaslandse Sprokkelingen, Nova Series, Jrg. II nr. 9, III nr. 9, IV nr. 9 en V nr. 9.
5. Limburgsche Legenden, sagen, sprookjes en volksverhalen, verzameld en uitgegeven door H. Welters, 2 dln., Venloo 1875, 1876.
6. Vgl. brochure, blz. 21.
7. H. Welters, Limburgsche Legenden, I, 156-158.
8. Vgl. voor Lamberts Hurrelbrinck de brochure, blz. 23-30.
9. H. Welters, Limburgsche Legenden, II, 82-93.
10. De diefstal is medegedeeld door S.J.P. Sleinada (synoniem voor Jan Arnold Daniëls, pastoor te Schaesberg), Oorsprong, oorzaeke, bewys, en ontdekkinge van een godlooze bezwoorne bende, nagtdieven en knevelaers, binnen de landen van Over Maeze en aenpaelende landstreeken ontdekt, met een nauwkeurig getal der geexecuteerde en vlugtelingen, [Maastricht] 1779, blz. 42 en 43. Sleinada wordt, mede door gebrek aan ander materiaal, als bron gebruikt door vele, latere onderzoekers; ook H. Welters citeert Sleinada. Deze diefstal was van belang omdat hij in de hoofdschepenbank Heerlen de tweede periode van justitiële vervolgingen (1771-1777) tegen de "Bokkerijders" op gang bracht. Ook Lamberts Hurrelbrinck gebruikt het motief van de diefstal op de Caumermolen; H.B.M. Weultjens' "Ijzeren hamer" (1952) volgt de sage van Welters vrijwel op de voet

De Witte Juffer van Lammendam te Schinveld en Francisca Mols-Cifre

Evenals de ruïne van het kasteel te Valkenburg en een ruïne op de Sint Annadijk tussen Stevensweert en Laak¹ kent Schinveld een Witte Juffer, die tegen middernacht als een spook ronddwaalt. In Schinveld heeft zij de naam La Madame Blanche en de plek waar zij thuis is, wordt Lammendam genoemd. De oorsprong van dit spookverhaal van een terugkerende dode kan verwijzen naar de niet-natuurlijke dood van een vrouw.

De oudst bekende schriftelijke vermelding van deze Witte Juffer betreft een voorval op 28 september 1794, toen burgemeester Joannes Creyten van Schinveld een bedrag van drie Franse kronen, in Maastrichter koers gerekend 14 gulden en 12 stuivers, was kwijtgeraakt. Hij verklaarde niet te weten wie hem dat geld had afgenomen, en vertelde in dat verband dat de Witte Juffer vooral spookte langs de Ruscher en bij de Lammendam op Heringsbosch.² Het spook zou volgens hem huizen bij het "eilandje" dat Lammendam genoemd wordt, vlak bij het Ruscherbeekje. Landschappelijk gezien lijkt dat een ideale plek in het bos voor een door grachten omringd kasteel.

De verbeelding van de dorpsgenoten heeft aan het spookverhaal diverse malen gestalte gegeven. Omstreeks 1870 schreef Joseph Scherpenseels een hoogdravend gedicht over Lammendam. Aan de Witte Juffer wijdde Leo Sturmans een populair drama onder de titel "Kariba de heks". Vóór 1940 is het in Schinveld opgevoerd. Omstreeks 1950 werd door Theo Berkers een "opera comique" samengesteld over het geromantiseerde verhaal van de Witte Juffer, met eigen teksten op bekende melodieën. Door de Scouting van Schinveld is de opera onder zijn leiding herhaalde malen opgevoerd in het "Groot Patronaat" aan Ter Hallen. Deze opvoeringen genoten grote publieke belangstelling en bleken erg in de smaak te vallen.

Nieuwsgierig naar de oorsprong van het spook en op zoek naar een tastbaar bewijs dat er een kasteel op het "eilandje" had gestaan, heeft de Scouting van Schinveld vanaf de zomer 1949 ter plaatse gegraven. De "grachten" werden flink uitgediept en ook op het "eilandje" werd gegraven. Er werd geen enkel spoor van een of ander gebouw, geen enkele baksteen, dakpan of scherf gevonden. Evenmin werd enig ander spoor van bewoning aangetroffen. Uit de geschiedenis van Schinveld en uit de archieven, voorzover die bewaard zijn gebleven, is niet af te leiden dat ter plaatse ooit een gebouw heeft gestaan.

Wanneer men kijkt naar het nabije snelstromende Ruscherbeekje, is het zeer wel denkbaar dat hetgeen wordt aangezien voor "grachten" een dode arm is van een oude meander van dat beekje. De grond ter plaatse bleek onaangeroerd en de ondergrond bestond uit

Het voormalige kasteel Lammerdam

Wacht Schinveld felle strijd om legendarische erfenis?

Oude overlidensacte de aanleiding

SCHINVELD, 9 Februari (Eigen corr.) Wat weten we — op historisch vaststaande gegevens — nog van het sedert menschenheugenis verdwenen kasteel Lammerdam te Schinveld? We kennen met zekerheid wel de plaats, waar het gestaan heeft. In het dichte bos, genaamd „Op de Lammendam”, daar waar het Ruscher-beekje stroomt, zijn de contouren van de dicht-gegroeide slotvijvers nog terug te vinden. Er zitten ook nog wat stenen en muur-resten in de grond, maar verder ontbreken vaststaande gegevens.

De legende verhaalt over een schone edelvrouwe, die op het slot Lammerdam zou hebben gewoond en het voorwerp werd van felle minnestrijd tussen de edelen uit de omgeving. Op de dag van haar huwelijk zou zij tijdens een schitterend feestmaal met haar jonge gemaal vermoord zijn. Het kasteel, aldus de legende, werd toen verwoest, maar de geest van de jonkvrouw spookte nog lange tijd 's nachts op de

ruïne rond. Aan deze „Witte Juffer” van Schinveld zijn twee drama's en onlangs nog een opera-comique gewijd. Een zekere Joseph Scherpenseels beschreef „Lammerdam” in een hoogdravend gedicht. De „Witte Juffer” speelde ook herhaaldelijk een belangrijke rol in Schinveldse carnavalsoptochten.

BELANGRIJKE OVERLIJDENS- ACTE GEVONDEN

Kort geleden is echter een belangrijke ontdekking gedaan, waaruit zou blijken, dat het kasteel Lammerdam, althans bewoonbare overblijfselen daarvan, tot kort voor de Franse Revolutie heeft bestaan. De oude archieven van de Burgerlijke Stand van Schinveld leverden daarvan het bewijs. In een acte van overliden, „dressé par l'Officier de l'Etat-Civil de Schinveld”, le maire P. A. Bex, a la date du 15 Messidor l'an treize de la République Française”, blijkt dat op die datum te Schinveld op 33-jarige leeftijd is overleden een zekere Françoise Ciffren, geboren te Schinveld „dans l'île minoïque” (zoals in de acte staat), echtgenote van Jean Séverin Moïs. Hier wordt dus vastgelegd, dat de overledene te Schinveld op het „l'île minoïque”

Een gedeelte van een artikel over dit onderwerp uit het Limburgs Dagblad van 10 februari 1951.

blauwgrijze klei, die geschikt is voor de vervaardiging van o.a. gresbuizen en aardewerk. Het is goed mogelijk dat men ter plaatse bedoelde klei heeft gewonnen voor de vervaardiging van tichelstenen, de zogenaamde „zonnebekkers”, stenen die in de zon werden gedroogd. Deze stenen zijn o.a. benut bij de herbouw van een dertigtal huizen na de brand op 10 april 1801 te Schinveld, en wel voor de vervaardiging van brandwerende binnenmuren en voor buitenmuren, indien deze laatste gelegen waren aan de oostzijde van de panden en door een overstekend dak tegen de regen beschut waren. Daarbij werd lösspap als metselspecie gebruikt. Er bestaan thans nog enkele panden waarin deze tichelstenen in de muren aanwezig zijn.

De opgravingen noch de bestudering van de geschiedenis van Schinveld hebben iets concreets opgeleverd omtrent de Witte Juffer. Haar oorsprong blijft nog in nevelen gehuld. Ook Francisca Cifre over wie een fantastisch verhaal is overgeleverd, kan niet de Witte Juffer zijn. Wie was deze Francisca?

De registers van de Burgerlijke Stand van Schinveld vermelden dat op 15 Messidor An XIII (4 juli 1805) in die gemeente is overleden "Francisca Cifferen", oud 33 jaar, echtgenote van "Jean Sevrin Mols". Zij zou geboren zijn te Schinveld, maar boven het woord Schinveld is toegevoegd "dans l'île de minoique". Een onduidelijkheid in de overlijdensakte, die begin 1951 de vraag deed rijzen, of deze overledene vereenzelvigd kon worden met de Witte Juffer van Lammendam. Destijds was niet bekend dat het spook al in 1794, dus eerder dan 1805, was "opgetreden" voor burgemeester Creyten, toen "Francisca Cifferen" nog in leven was. Volgens de overlevering zou haar man Jan Severinus koetsier zijn geweest van een adellijke familie en op een verre reis met de dochter Francisca zijn gehuwd, tegen de zin van haar ouders. Deze overlevering blijkt niet geheel te kloppen.

Het onderzoek naar haar origine heeft het volgende resultaat opgeleverd. De toevoeging in de overlijdensakte heeft vragen opgeroepen over de geboorteplaats van Francisca "Cifferen". Geboren te Schinveld of elders? In de kerkelijke registers van Schinveld van vóór 1796 komt deze familienaam echter niet voor. Bij controle van de overlijdensakte in het Schinveldse register van de burgerlijke stand uit de Franse tijd blijkt vóór de toevoeging een inlassingsteken te staan, zodat gelezen moet worden "né dans l'île de minoique", waarmee de toenmalige ambtenaar de geboorteplaats wilde aangegeven. Volgens de kopie van de overlijdensakte die in 1805 naar het departementale bestuur te Maastricht is gezonden en nu bewaard wordt in het Rijksarchief te Maastricht, luidt de toevoeging echter "dans l'île de minorque".³ Daarmee is bedoeld het eiland Minorca of Menorca in de Middellandse Zee, ten oosten van het bekende Mallorca.

In Mahon, de hoofdplaats van het eiland Menorca, is Francisca getrouwd met Jan Severinus Mols, die in de betreffende akte alleen met zijn eerste voornaam wordt genoemd. Volgens vrij recent verkregen informatie⁴ huwden op 19 mei 1799 in de parochiekerk Sainte-Marie te Mahon Jan Mols, zoon van Christiaan Mols en Maria Buzes (bedoeld is Buijsers), beiden in leven, en "Françoise Cifre" dochter van Jacobus Cifre en Margaretha Deyà, beiden overleden, uit Mahon. Getuigen waren Jacobus Pons en Michael Colom. Het huwelijk werd ingezegend door pastoor Diègue Petro, die het ook in het register inschreef. Van Jan Mols wordt gezegd dat hij geboren was in de stad Maastricht en te Mahon woonde. In werkelijkheid was hij in Schinveld geboren; daar werd hij op 9 september 1767 gedoopt onder de naam Severinus. Van zijn vrouw wordt wel de woonplaats (Mahon), maar niet de geboorteplaats vermeld.⁵

Het eiland Menorca was in 1781 door een Spaans-Franse expeditie veroverd voor Spanje. Van 1799 tot 1802 was het Engels gebied, maar bij de Vrede van Amiens in 1802 werd het weer Spaans gebied.

Opvallend is dat Jan Severinus Mols en Francisca Cifre op Menorca waren in een tijd dat dit Engels gebied was.

Op 11 februari 1800 werd volgens de recente informatie uit Menorca hun eerste kind gedoopt, een zoontje dat de namen Jan Christiaan ontving. Als peter en meter fungeerden Jacobus Pons en Catharina Fábregues, parochianen van Sainte-Marie. Het kind was diezelfde dag geboren, om twee uur in de morgen.⁶ Op 27 december 1801 liet het echtpaar zich door Dr. Gabriel Llambias, de toenmalige pastoor van Mahon, die ook hun zoontje had gedoopt, een bewijs geven dat ze er getrouwd waren en dat hun kind er gedoopt was.

Jan en Francisca hebben het eiland Mahon toen verlaten en zijn naar Marseille getrokken, waar op 9 april 1802 om vijf uur in de namiddag een tweede zoontje werd geboren, dat Jan Koenraad werd genoemd. Volgens de geboorte-akte had het echtpaar Mols-Cifre te Marseille een herberg in de "rue Fénelon".⁷

In de loop van het jaar 1803 is Jan Mols met vrouw en kinderen teruggekeerd naar Schinveld en als goed katholiek meldde hij zich bij de pastoor J.L. Horstmans en overhandigde hem de attesten die de pastoor op Menorca had geschreven in het Spaans; er was echter een vertaling in het Frans bijgevoegd. De Schinveldse pastoor vertaalde de attesten in het Latijn en schreef ze in het huwelijksregister in tussen de huwelijken van 22 februari en 16 mei 1803. In dit trouwregister staan dus ook de doopsels van de beide kinderen Mols. Van de doop in Marseille had het echtpaar geen attest; pastoor Horstmans accepteerde de verklaring van de vader dat de tweede zoon gedoopt was in de kerk van Sint Andreas te Marseille in 1802, op vrijdag voor Palmzondag, d.w.z. 9 april.

Dat is allemaal volgens de kerkelijke voorschriften; niettemin rijzen er een paar vragen. De attesten, vastgelegd in Schinveld, en de notities in de kerkelijke registers van Mahon stemmen niet geheel overeen. Volgens de originele inschrijving in Mahon leefden de ouders van de bruid niet meer, maar volgens het attest gaven de ouders van de bruid toestemming tot het huwelijk (*parentibus sponsae consentientibus*).⁸ Het oudste kind werd volgens de notitie in Schinveld geboren op 11 februari 1801, maar volgens de inschrijving te Mahon reeds in 1800. Blijkbaar zijn er bij het afschrijven of vertalen vergissingen gemaakt.

Francisca Cifre overleed te Schinveld reeds op 4 juli 1805, ongeveer 33 jaar oud. Volgens de overlijdensnotitie van de pastoor had hij haar slechts het H. Oliesel kunnen geven, omdat zij al bij het begin van haar ziekte buiten bewustzijn was geraakt.⁹ Haar weduwnaar Jan Severinus huwde te Schinveld op 30 oktober 1805 met Jeanne Henriëtte Finmann (Nederlands Hervormd gedoopt te Sittard op 29 maart 1779). Hij overleed te Maaseik (België) op 9 maart 1823, als winkelier wonende in de Boschstraat aldaar. De alom bekende "Zefke Mols", die in Sittard wordt bezongen en voor wie aldaar een standbeeld is opgericht,¹⁰ is een achterkleinzoon van het

echtpaar Mols-Finmann. Zijn naamgevende overgrootvader had een avontuurlijke aanleg, zoals uit diens levensloop kan worden afgeleid.

Een intrigerende vraag blijft waar die overgrootvader zijn eerste vrouw, Francisca Cifre, had leren kennen. Hoewel de pastoor en de burgemeester van Schinveld optekenden dat zij op Menorca was geboren, is daar in de kerkelijke registers haar doopsel niet gevonden en ook niet de huwelijksluiting van haar ouders. De familienaam is volgens de verkregen inlichtingen niet meer bekend op Menorca. De naam is destijds op verschillende wijzen geschreven: Cifre, Cifferen en Cifra (in Marseille). Misschien zijn de Cifre's evenals Jan Sevrijn Mols van elders naar Menorca gekomen.

De familienaam, in verschillende schrijfwijzen zoals Czifer, Cziffer en Czifra, komt thans nog voor in Oostenrijk, Hongarije en in Roemenië, in Arad en omgeving. In de tijd dat Francisca Cifre en haar ouders zijn geboren, stonden deze gebieden onder het gezag van Oostenrijk. Vandaar is misschien een Oostenrijkse familie Czifra naar het eiland Menorca geëmigreerd. Ook bestaat de mogelijkheid dat een familie Czifra connecties had met het Oostenrijkse leger en zo naar de Nederlanden is gekomen. In de jaren 1792 en 1793 waren er volgens de rekeningen betreffende Schinveld aldaar eenheden van het Oostenrijkse leger. Indien de familie Cifre/Czifra toen in Schinveld is geweest, is zij zeker vertrokken vóór de komst van de Fransen en op Menorca terechtgekomen. Op de lijst van inwoners van Schinveld van 1796 ontbreekt hun naam, evenals die van Jan Severinus Mols, terwijl zijn ouders daarop wel voorkomen.¹¹ Ietsje van het legendarische verhaal zou werkelijk gebeurd kunnen zijn.

C. Palmen

NOTEN:

1. J.R.W. Sinnighe, Verhalen uit het land der bokkenrijders en der teuten, Heerlen 1978, blz. 37-38.
2. J.W.H. Bosch, Bijdrage tot de geschiedenis van Schinveld, Schinveld 1974, blz. 31.
3. F.C.S. Ramaekers, Bijdrage tot de genealogie van de familie Mols te Schinveld, in: Limburgs tijdschrift voor genealogie, 1976, blz. 84.
4. Brief van Don Fernando Marti, Archivero, Archivo Diocesano de Menorca, Ciudadela, dd. 19.5.1989. De teksten uit de Spaanse kerkelijke registers zijn mij in Franse vertaling toegezonden.
5. Sainte-Marie te Mahon, huwelijksregister 11, fol. 91, nr. 34.
6. Sainte-Marie te Mahon, doopregister 20, fol. 106, nr. 61.
7. Burgerlijke Stand van Marseille, register 8, akte nr. 766.
8. Voor Schinveld, zie fotokopie bij het in noot 3 vermelde artikel; voor Mahon zie bijlage 1.
9. Citaat bij Ramaekers, zie noot 3. Het betreffende register is niet meer aanwezig in het parochie-archief.
10. Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg, 1988, blz. 182-183.
11. RAL, Frans Archief, nr. 1053.

Peutz-school voor de sloophamer behoed

Het had niet veel gescheeld of het gebouw van de voormalige Theresiaschool op de Molenberg in Heerlen was ten prooi gevallen aan de sloophamer. Pogingen om de in 1931 door de bekende Heerlense architect F.B.J. Peutz (1896-1974) ontworpen lagere school voor meisjes te behouden, strandden lange tijd op het probleem een nieuwe bestemming voor het al enige jaren leegstaande gebouw te vinden. En zoals dat dan gaat, vandalisme kreeg vrij spel en de klachten uit de buurt namen snel in aantal toe.

Op grote ruimten in het oude gebouw stonden het vinden van nieuwe bestemmingen in de weg. In de afgelopen jaren is onder andere overwogen er een gemeenschapshuis van te maken of appartementen onder te brengen. Die opties bleken niet haalbaar, waarmee de wens van het gemeentebestuur het architectonisch waardevol geachte gebouw te behouden niet realiseerbaar leek. Totdat, op het allerlaatste moment, toch nog een oplossing werd gevonden. Het Groene Kruis Oostelijk Zuid-Limburg zal zijn districtskantoor onderbrengen in de voormalige lagere school. Op het moment dat dit nummer verschijnt, moet de verhuizing net achter de rug zijn. Het Groene Kruis kon de grote ruimten in het oude schoolgebouw wel gebruiken, onder andere voor een kantine en voor vergaderruimte.

De oude school moest natuurlijk worden verbouwd, terwijl er ook een geheel nieuwe vleugel is aangebouwd. Wat het schoolgebouw betreft was het uitgangspunt zoveel mogelijk van het oude te behouden, zegt architect T. Vandenbergh. Alleen de overkapte speelplaats werd afgebroken. Verder werden de stalen kozijnen uit het oogpunt van onderhoud vervangen door aluminium exemplaren. Een andere in het oog vallende verandering aan het strakke, wat koel ogende gebouw vormt het herstel van het torentje erop. Dat was lange tijd afgesloten, meer is nu herbouwd. Daarbij zijn echter glazen bouwstenen gebruikt, en niet glas en staal zoals voorheen. Die glazen bouwstenen waren al verwerkt in een ander deel van het gebouw onder het torentje, ter hoogte van de eerste verdieping en boven de ingang. Bij de ingang is een stuk aangebouwd, waarbij eveneens gebruik is gemaakt van glazen bouwstenen. Op die manier kan men, het gebouw binnenkomend, van de hal tot boven in het torentje kijken, waarbij de gebruikte glazen bouwstenen voor veel licht zorgen. In de dak van het torentje is een soort schaal opgehangen met daarin een grote halogeen lamp. Op die manier moet de toren, volgens de woorden van Vandenbergh, een soort bakken voor de omgeving worden.

De nieuwe vleugel is aan de kant van het schoolplein bijna geheel van glas vervaardigd en steekt daardoor behoorlijk af tegen het oude

De school na de restauratie. De foto is van maart 1990. (collectie archiefdienst Thermenmuseum)

gebouw. Dat is een bewuste keuze, om op die manier alle aandacht op het voormalige schoolgebouw te vestigen en daar geen “slechte imitatie” van neer te zetten. In het nieuwe gedeelte -even hoog als het oude maar met één verdieping meer (drie tegen twee)- zijn wat kleinere (kantoor)ruimten ondergebracht.

Met de renovatie van de oude school en de bouw van een geheel nieuwe vleugel is waarschijnlijk het startschot gegeven voor verdergaande verandering in de oude wijk, die voor een groot deel in ontworpen door een andere bekende architect die zijn stempel heeft gedrukt op Heerlen, Jan Stuyt. Een deel van de oude arbeiderswoningen aan de overzijde van de school, aan de andere kant van de Kerkraderweg die de Molenberg in tweeën splits, zal binnen nu en de komende tien jaar gerenoveerd of geamoveerd moeten worden. Wat dichterbij de Theresiaschool, en wel in de erlangs lopende Gerard Bruningstraat, zullen waarschijnlijk op termijn drie andere schoolgebouwen het veld moeten ruimen voor woningbouw. Misschien wordt daar ook wel ruimten gevonden voor een uitbreiding van het nieuwe districtskantoor van het Groene Kruis. Want dat kantoor is, zo luidt de verwachting, over een jaar of vijf alweer te klein.

Th. Snieker

Reductie-kaartjes van de Spoorwegen voor Heerlen in 1898

Wie zou denken dat de verkoop van reductie- en attractiekaartjes door de spoorwegen iets van de laatste tijd is, zal er vreemd van opkijken dat reeds in 1898 de Maatschappij tot Exploitatie van Staats-Spoorwegen via een brochure reclame maakte voor: "Goedkoopste uitstapjes naar het zuiden van Limburg: Valkenburg, Meerssen, Heerlen en Herzogenrath". Men kon in de periode van 2 juli tot en met 28 september 1898 op de stations Amsterdam C.S. en W.P. (Weesper Poort), Den Haag SS, Leiden en Rotterdam zogenoemde Vacantie-Kaarten op Naam kopen met een geldigheidsduur van veertien dagen "voor een bezoek aan Maastricht, Meerssen en Valkenburg en aan Heerlen, Kerkrade-Rolduc en Herzogenrath". De kaartjes waren alleen op woensdag en zaterdag verkrijgbaar alsmede op de vrijdagen "voorafgaande aan Beursvacantiedagen". Ze gaven recht op een reis naar een van de stations der lijnen Maastricht-Simpelveld en Sittard-Herzogenrath en verder naar een ander station dier lijnen en tenslotte naar het station van vertrek. Als bijzonderheid werd nog vermeld, dat de heenreis afgelegd moest worden op de dag waarop de vakantiekaart genomen werd en dat de kaarten op de gemeenschappelijke baanvakken niet geldig waren in de treinen der Hollandsche IJzeren Spoorweg- Maatschappij en evenmin in de "zogenaamde harmonica D(oorgaande) treinen".

De lijn Sittard-Herzogenrath waarvan hiervoor sprake is, was pas twee jaar eerder geopend en wel op 30 april 1896. Zij was met concessie aangelegd door de Nederlandsche Zuider-Spoorwegmaatschappij en zou op 1 januari 1899 overgaan in handen van de Maatschappij tot Exploitatie van Staats-Spoorwegen, welke laatste echter reeds de exploitatie verzorgde.¹

De brochure waarin deze aanbieding wordt gepresenteerd bevat 16 bladzijden met 7 foto's en 19 advertenties, nagenoeg alle betrekking hebbend op Valkenburg, en is gevat in een helderrood omslag met de titel "Naar het Geuldal en Heerlen- Herzogenrath".² Ook in de tekst is er vooral aandacht besteed aan Valkenburg, dat wordt aangeduid als rust-, herstelling- en luchtkuuroord en als zomerverblijf. Er worden echter ook enige lovende woorden gewijd aan Heerlen "met het schilderachtige Aambosch, Kneipp-inrichting en steenkolenmijnen. Kerkrade kent eveneens steenkolenmijnen, Rolduc heeft bekende inrichtingen van middelbaar onderwijs en Herzogenrath is "schoon gelegen a/d voet van een heuvel, waarop zich een eeuwenoud kasteel verheft". Een fraaie foto van kasteel Schaesberg toont de schoonheid van de oostelijke mijnstreek.

De prijs van kaartjes is voor elk van de genoemde vertrekstations gelijk en wel f 8,— voor de eerste klas, f 6,— voor de tweede f 4,— voor de derde. Interessant hierbij is het vergelijkingsmateriaal met

Een foto van het kasteel Schaesberg zoals die voorkomt in "Naar het Geuldal", een brochure van de Maatschappij tot exploitatie van Staats-Spoorwegen.

de normale prijzen: een enkeltje Amsterdam-Heerlen kostte in 1898 f 8,80 voor de eerste klas, f 7,25 voor de tweede en f 4,50 voor de derde, terwijl retourtjes (die overigens toen een maand geldig waren respectievelijk f 13,—,³ f 9,75 en f 6,50 kostten. Vanuit de andere in de brochure vermelde plaatsen waren de prijzen van een retour eerste klas (waartoe ik me korthedshalve beperk) naar Heerlen als volgt: Rotterdam f 12,75, Den Haag f 14,10, Utrecht f 11,60, Arnhem f 9,95, Groningen f 16,75 en Leeuwarden f 16,50. Vanuit Rotterdam D.P. (Delftsche Poort) reisden men via Dordrecht, Breda en Tilburg, vanuit Rotterdam-Maas via Utrecht en Arnhem (!) zoals dat ook het geval was als men uit Amsterdam naar Heerlen kwam. Niet alleen de reiskosten voor het uitstapje naar het zuiden van Limburg waren door de gereduceerde prijs laag te noemen, ook het verblijf in hotels en pensions was niet duur volgens de brochure: "de prijzen zijn zeer billijk en stijgen in de drukste maanden Juli en Augustus zelden boven f 3,— per persoon per dag". Overigens kregen kinderen en dienstmeiden soms korting. Voor de kinderen gold in de treinen geen "vrachtvermindering", aldus de brochure. Vermeldenswaard is mijns inziens ook de indertijd blijkbaar geldende dagindeling met de etentijden: "Ontbijt tusschen 8 en 9 uur; Diner half 2 's-middags, Thee 5 uur n/m, Souper tusschen half 9 en 9 uur n/m". Het postkantoor in Valkenburg had in de zomermaanden doorlopende openingstijden van half 8 's-morgens tot half 9 's-avonds.

Vragen die we tenslotte nog kunnen stellen en die ook in de brochure worden beantwoord, betreffen de frequentie van de trei-

Tabel met vertrektijden zoals die voorkomt in "Naar het Geuldal", een brochure van de Maatschappij tot exploitatie van Staats-Spoorwegen.

Meerssen, Valkenburg (Geuldal). من من من من من من من من Sittard, Heerlen, Herzogenrath.					
Heen.					
AMSTERDAM C.S.	V.	7:31	D 8:55	11:47	18:00
AMSTERDAM W.P.	V.	7:38	D 9:10	12:00	18:13
SCHEVENINGEN S.S.	V.	8:32	8:10	11:00	15:55
DEN HAAG S.S.	V.	8:40	D 9:35	11:25	16:10
ROTTERDAM (DIAAS)	V.	7:21	D 8:40	11:35	16:30
UTRECHT C.S.	V.	8:53	D 9:47	12:55	17:50
ARNHEM	A.	9:53	D 10:47	1:04	18:50
GRONINGEN	V.	--	7:00	--	2:15
LEEUWARDEN	V.	--	7:50	--	3:05
ZWOLLE	V.	6:02	8:55	9:16	9:25
ZUTPHEN	V.	7:19	9:19	11:15	11:25
ARNHEM	A.	8:29	10:29	1:12	1:22
ARNHEM	V.	8:41	10:41	1:28	1:38
NIJMEGEN	V.	10:03	11:53	2:08	2:18
MAASTRICHT	A.	12:27	3:15	5:43	10:25
MEERSEN	A.	12:57	3:19	6:22	6:22
VALKENBURG	A.	12:46	3:59	6:11	6:22
ARKEN T. (n.o.r.t.)	A.	2:18	5:47	10:22	7:17
SITTARD	A.	11:38	2:41	5:17	10:22
HEERLEN	A.	12:08	3:23	6:11	11:22
HERZOGENRATH (n.o.r.t.)	A.	6:03	4:57	7:25	--
Terug.					
HERZOGENRATH (n.o.r.t.)	V.	7:10	--	2:39	5:37
HEERLEN	V.	8:44	--	1:42	4:37
SITTARD	V.	7:48	9:58	2:22	10:41
ARKEN T. (n.o.r.t.)	V.	6:00	7:11	10:48	5:15
VALKENBURG	V.	6:22	8:41	10:37	5:29
MEERSEN	V.	6:11	8:59	10:41	5:37
MAASTRICHT	V.	7:22	10:41	1:48	6:48
NIJMEGEN	A.	8:31	1:18	5:29	8:42
ARNHEM	A.	10:36	1:28	6:22	8:42
ARNHEM	V.	10:36	2:00	6:22	8:22
ZUTPHEN	A.	11:19	3:13	7:12	10:22
ZWOLLE	A.	1:19	4:14	8:12	--
LEEUWARDEN	A.	4:18	7:22	10:11	--
GRONINGEN	A.	4:39	7:43	10:11	--
ARNHEM	V.	10:39	2:11	7:1	10:2
UTRECHT C.S.	A.	11:10	3:49	6:12	10:42
ROTTERDAM (DIAAS)	A.	12:27	4:29	7:12	11:22
DEN HAAG S.S.	A.	12:46	4:55	8:22	11:42
SCHEVENINGEN S.S.	A.	1:10	4:50	8:12	12:22
AMSTERDAM W.P.	A.	12:19	3:41	7:22	11:22
AMSTERDAM C.S.	A.	12:27	3:58	8:22	11:42

nen en de benodigde reistijd. Vanuit Amsterdam C.S. kon men vier maal per dag naar Heerlen. De vertrektijden waren 7.31, 8.55 (D-trein tot Arnhem), 11.47 en 18.00 uur. De aankomsttijden in Heerlen waren respectievelijk 12.36,⁴ 15.23, 18.11 en 23.09 uur. De laatste ging niet door naar Herzogenrath. Naar Amsterdam vertrokken er dagelijks 3 treinen uit Heerlen, te weten om 6.44, 13.42 en 16.37 uur. Deze vertrokken vanuit Sittard om 7.49, 14.22 en 18.41 uur, terwijl er van daaruit ook één vertrok om 9.58 uur, evenals de andere via Nijmegen (13.48 uur) en Arnhem (13.58), van waaruit de reizigers eventueel hun reis naar het noorden of westen konden voortzetten, al dan niet in het bezit van een "Vakantie-Kaart op Naam".

M.A. van der Wijst

NOTEN:

1. J.T.J. Jamar, Raadsels rond een foto, in LvH 1985 nr. 2 blz. 29.
2. Maatschappij tot Exploitatie van Staats-Spoorwegen, Naar het Geuldal en Heerlen-Herzogenrath, drukkerij Elsevier, Amsterdam (1898).
3. Ter vergelijking: De prijs van een retour eerste klas Amsterdam-Heerlen is thans f 75,—
4. Ter vergelijking: De trein uit Amsterdam C.S. van 7.32 uur komt tegenwoordig in Heerlen aan om 10.13 uur.

Berichten

Wie weet iets over brikken en brikken bakken?

Het behoort tot het typisch eigene van een streek, wanneer bij het bouwen materialen gebruikt worden, die afkomstig zijn uit die omgeving. Tot in deze eeuw is er nog gebouwd met baksteen die in de naaste omgeving ambachtelijk werd vervaardigd en in veldovens werd gebakken. De grondstof werd in de nabijheid gedolven, waardoor zogenoemde leemkuilen overbleven. De bakstenen waren van verschillend formaat (lengte, breedte en hoogte).

Ten behoeve van de bouwgeschiedenis van oude panden en de geschiedenis van de economische bedrijvigheid is het van belang over het brikken bakken gegevens te verzamelen en te inventariseren.

Daarom wordt er een oproep gedaan aan ieder die iets weet over brikken en brikken bakken in Oostelijk Zuid-Limburg. Iedere inlichting over de plaatsen waar de leem gedolven, waar de veldbrandovens hebben gestaan, welke mensen daarbij betrokken waren, wanneer het gebeurde, alsook voor welke gebouwen die brikken hebben gediend, is welkom. De diverse formaten van de bakstenen van oude gebouwen kunnen een aanwijzing geven over de herkomst daarvan.

Bij voorbaat dank voor uw informatie, die een aanknopingspunt kan vormen voor het samenstellen van een overzicht.

Vriendelijk wordt u verzocht uw gegevens te zenden naar C. Palmen, Patersweg 45, 6431 GC, Heerlen.